

Сайпулла МОЛЛАҚАНАҒАТҰЛЫ

PhD докторант, Ясауитану ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(mollakanagatuly@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

«Диуани лұғат ат-Түрктегі» Құран аяттары және оның көне Құран аудармасындағы мағынасы

Андатпа

Мақалада «Диуани лұғат ат-түрктегі» Құран аяттары қарастырылды. Кітапта Құран сүрелері мен аяттары тұтас күйінде кездеспеді. Тек аяттардан үзінділер бар екендігі анықталды. Аяттардан үзінділерді түркі тілінің ережелерін түсіндіретін кезде қолданған. Осы зерттеу барысында автордың Құран ілімдерінен де терең хабары бар екендігі көрінеді. Автордың түркілер арасында Құранды дауыстап оқитын кезде, өте сақ болып, әдептілікке назар аудару керектігін айтады. Ол араб тіліндегі кейбір аят сөздері түркі тіліндегі ұятты сөздер екендігін атап көрсетеді және араб тілінен хабары жоқ түркілер бұл сөздерді тікелей қабылдаулары мүмкін екендігін ескертеді. Мақалада Құран аяттарынан келтірілген үзінділердің қай сүреден алынғандығы және қай аяттар екендігі анықталып, нөмірлері көрсетілді. Аяттардың мағынасы көне Құран аудармасы және бүгінгі қазақ тіліндегі аудармасымен берілді.

Кілт сөздер: түркі тілі, аят, Құран, сөздік, Қарахан мемлекеті

Saipulla MOLLAKANAGATULY

PhD student, Junior researcher of Yasawi Research Institute, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(mollakanagatuly@gmail.com)

Quranic verses in "Divani lugat at-Turk" and its meaning in the translation of the ancient Quran

Abstract

The article examines the verses of the Koran in "Divani lugat at-Turk". The suras and verses of the Qur'an are not fully presented in this book. It turned out that these are only excerpts from poetry. Passages from verses were used to explain the rules of the Turkic language. In the course of this research, it became clear that the author is deeply familiar with the teachings of the Qur'an. The author says that when reading the Qur'an aloud among the Turks, one must be very careful and pay attention to etiquette. He points out that some verses in Arabic are obscene words in Turkic and warns that Turks who do not know Arabic may accept these words directly. Passages from the verses of the Qur'an were taken from which sura and which verses were identified and numbered. The

translation of the verses is given with the translation of the ancient Koran and translation into the modern Kazakh language.

Keywords: Turkic language, Ayat, Koran, Dictionary, State of Karakhan

Кіріспе

Бұл мақаланы жазуға себеп болған «Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы түркі тіліндегі Құран аудармасы» атты тақырыппен жұмыс жасағалы бері көптеген сұрақтар туындай бастады. Сол сұрақтардың кейбірі «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Құран аяттары кездесе ме?», «Диуанда» Құран аяттарының аудармасы берілген бе?», «Қашқари еңбегінде Құран аудармасын пайдаланған ба?» деген сияқты сұрақтар. Біз осы мақалада аталмыш сұрақтарға жауап беруге тырыстық. Қазіргі Орта Азия мен Қазақстан жерін бір кезде мекен еткен түркі халықтарының тарихында X–XII ғасырлар қоғамдық дамудың жаңа басқышы болды. Түркі тайпаларының ислам өркениетімен танысуы VIII–IX ғғ. бастау алады. Ол ұзаққа созылған, бірақ бейбіт үдеріс болды. Дін, ең алдымен, сауаттылықтың сахара тұрғындары арасында біртіндеп таралуы арқылы тарады. Ислам діні оны қабылдаған халықтардың өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер әкелді. Ислам діні адамзат тарихында ұлы өркениетті, «ислам өркениетін» тудырды. Ислам әлемі ортақ мәдениеті бар біртұтас дүниеге айналды. Бұрын қазіргі Иран, Ауғанстан, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. елдер орналасқан аймақтарда бүгінгідей шекара сызықтары болмады. Бұл елдердің бәрі біртұтас ислам әлемінің аймақтары болды. Мұсылман елдері арасында ұдайы сауда, дипломатиялық байланыстар болып, бұл байланыстар әскери жорықтар, қажылық, білім іздеу жолындағы сапарлармен де дамып отырды. Ислам діні қазақ халқына этика, ғылым, білім, идеология әкелді. Ғалым Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, ислам діні қазақ халқының мәдениеті мен тарихында екі маңызды рөлге ие болды. Біріншіден, ислам тозығы жеткен, ескі наным-сенімдердің орнына мәдени прогресс әкелді. Екіншіден, халық өзімен көрші Қиыр Шығыстық және христиандық өркениеттің өкілдері болып табылатын ұлы халықтардың арасында халық ретінде сақталып қалуына мүмкіндік алды. Бұл жерде ислам қорғаушының рөлін атқарды. Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Әрине, түрік тайпаларының ислам дінін қабылдауы VIII ғ. ортасынан

бастау алады. Бұл жерде б.д. 751 жылы Талас өзені бойында, Қазақстан аумағында болған әйгілі шайқасты айтпай кете алмаймыз. Бұл шайқас Орталық Азияның түркі тайпаларының тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген айтулы оқиға болды. Қытайлар Орталық Азияда өз билігін орнатқысы келеді. Ата-бабаларымыздың алдында таңдау тұрды. Олар өз таңдауын жасап, қарлұқ тайпасының көсемдері арабтардан көмек сұрайды. Осылайша, түркі тайпалары Қиыр Шығыстық өркениеттің орнына арабтық мұсылмандық өркениетті таңдады. X ғасырдың басында Қарахан династиясының негізін салушы Сатұқ пен оның ұлы Боғра хан Харун мен Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады [1, 94-б]. Бұл кезде түркі қауымын айдай әлемге танытқан Әбу Наср әл-Фараби, Әбу Әли ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Иүгінеки, Қожа Ахмет Иассауи т.б. тарих сахнасына шықты. Басқаша айтқанда X–XII ғасырлар түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында қайта өрлеу-ренессанс дәуірі болды [2, 163-б.]. Махмұт Қашқаридің толық аты-жөні Махмұт Құсайын ұлы, бабасы – Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни, ата тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шаһарларының аумағы. Баласағұн, Барсған жері. Асылы Махмұт Қашқари өзінің картасын жасағанда нақ ортасында дүниенің кіндігіндей етіп Барсғанды көрсетуі тегін емес. Ғалымның өзі де Барсған жөнінде толық мәлімет келтірген [3, 287-б.]. Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тұңғыш ұлы филологы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» атты зерттеуі тек түрікше-арабша түсіндірме сөздік қана емес, сонымен бірге ол ежелгі түркі тілдері мен ауыз әдебиетін зерттеп, танып-білу үшін аса қажетті, теңдесі жоқ ғылыми еңбек болып табылады. Біз үшін ең маңыздысы біздің жыл санауымыздан бұрынғы қадым замандарда жасаған сақтар мен ғұндар дәуірінде және түрік қағанаты тұсында өмірге келген тұрмыс-салт жырларының үлгілерін, мақал-мәтелдерді, шешендік сөздер мен афоризмдерді М. Қашқари өз «Сөздігіне» мысал ретінде енгізген. М. Қашқари түркі жұрты, түркі ұлысының тарихи рөлі туралы айта келіп, былай деп жазды: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып, қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, Тәңір халықтың

ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; солардың істерінде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады» [2, 190-б.]. Бұл кіріспе сөзін Махмұт Қашқари жалғастыра келе мұсылман халифасы мен араб тілді қауымды түркі тілін үйренуге шақырған. Өйткені алдағы уақытта билік түркілерге өтетіндігін және ол оларда ұзаққа созылатындығын ескерткен.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Араб жұртына түркі тілін үйрету мақсатында жазылған «Диуани лұғат ит-түрkte», әрине, Құран аяттары да кездеседі. Бұл орайда Құранды тану, оның көптеген түсіндірмелерін зерделеу діни-этикалық тәрбиенің қазығына ғана айналып, байланып қалған жоқ, бірегей этикалық-эстетикалық танымды қалыптастырды. Құранды талдап, түсіндіру кең мағынада алып қарағанда, орта ғасырдағы мұсылман ғылымы мен жазуының бірқатар салаларын: дінтанудың, тіл білімінің (тілтанудың), стилистика мен риториканың, мұсылмандық философияның, социологияның, тағы басқа салалардың берік негізін салып берді [3, 250-б.]. Сондықтан Құран сүрелері мен аяттарының «Диуани лұғат ит-түрkte» қолданылу дәрежесін айқындап алу да маңызды міндет болып саналады.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында алға қойылған міндеттерді орындау барысында келесі әдістер қолданылды: мәтінді анықтау және нақтылау әдісі, мәтіндерді салыстыру және аудару әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қарахан мемлекеті тұсындағы түрік тіліндегі алғашқы Құран аудармасы түрік және қазақ тіл білімі мен түркітану саласы үшін үлкен маңыздылыққа ие түпдерек. Мұндай дереккөздер әр түрлі саяси т.б. көзқарастардың құрбаны болмай ғылымдағы өзіндік орнын алуға тиісті. Өкінішке қарай, елімізде мұндай шығармаларды тек діни шығарма ретінде қарап, ғылыммен айналысып жүрміз дегендердің болуы өкінерлік жағдай. Бұны бір сөзбен айтқанда атеистік кезеңнің сарқыншақтары деуге болады. Әрине, Құран аудармасы діни туынды, бірақ объектінің жан-жақты зерттелуі керектігі басты мәселе. Түркі тіліндегі Құран аудармаларына тоқталып, жан-жақты жүйелі зерттеу

өте маңызды. Құнды жазба ескерткіш ретінде бағаланып, оның мәтінін анықтау, сақталу және жазылу тарихымен, тілдік және діни-рухани жағынан талдаулар жасау кезек күттірмейтін іс [4, 182-б.]. Мақаланы дайындау барысында бізге «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде Құран сүрелері мен аяттарының болуы немесе болмауы туралы жарияланған ешқандай мақала кездеспеді. Осы зерттеу жұмысында «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде кездесетін Құран сүрелері және аяттарына тоқталдық. Ең әуелі «Құран» сөзін іздеп көрдік, ол 473-бетте «секіртті» сөзін талқылағанда қолданылған екен, онда «ол кітап оқып отырып аттап кетті; яғни ол кітап не Құран оқып отырып бір жерін тастап, аттатып оқып кетті» деп келтірген. Екінші томының 509-бетінде де «ол ер сөзін тез-тез сөйледі. Құранды тез оқып, тез жатқа айтса да осы сөз қолданылады» деп Құран сөзін қолданған. Одан кейінгі жерде Құранға қатысты тек «аят» сөзі пайдаланылған. Енді «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі аяттарды тізіп, олардың түркі тіліндегі мағыналарын беріп көрелік. Бірінші, мұсылман баласының ұранына айналған «Бісміллә» сөзі. «Диуани лұғат ат-түрк» «Бисмиллахир рахманир рахим» сөзімен басталған және одан кейінгі бөлімдер де «Бісміллә» сөзімен басталады. Бұл сөз араб тілінде, еңбекте аят деп көрсетілмесе де Құранның бір аяты саналады және Құранда бірнеше рет қайталанған. Бұл мақалада араб әліпбиіндегі түрікше мәтіндер көне құран аудармасынан алынды және Құрандағы әр сүренің нөмірі көрсетіліп, аят нөмірлері берілді, латынша транскрипциясы берілді [5]. Және Қазақ тіліндегі барлық Құран аяттарының аудармасы «Құран Мүфтият» сайтынан алынды [6]. Бірінші сүренің бірінші аятының мәтіні: «Бисмиллахир рахманир рахиим». Аяттың қазақ тіліндегі мағынасы: «Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын». Аяттың көне Құран аудармасындағы мағынасы: «tirütkenimiz bir oğan idi atı birle bağırsaқ қamuğ jänliğқа rwzy berikli қamuğ mumynlarқа yarlıқаған» [5, 2-б.]. Бұл аяттың мағынасы көне Құран аудармасында бірнеше түрде берілген. Бірінші түрі жоғарыда көрсетілді. Аударманың екінші түрі 27-сүренің 30-аятында: «Tänri atı birle rwzy berikli yarlıқаğli» деп берілген. Келесі 11-сүренің 41-аятында бұл аят толық берілмесе де «Бисмиллах» сөзі берілген, аудармасы: «Tänri atı birle». Одан соң бұл аят 112 сүренің басында келеді, сонымен жоғарыда көрсетілген 1-сүренің 1-аятындағы «бисмилланы» және «бисмилласыз» басталатын сүрені қосқанда 114 сүре болады. Енді әр бір сүренің басында берілген «Бисмиллахир

рахманир рахим» сөзінің көне Құрандағы мағынасына назар аударып көрелік. Екінші сүреде: «başlarmız tirütken ektüleken uluğ iđi atı birle rwzy berken қamuğ tebreñklilerke аңар kirtkünmisini yarlıқаđıjı». Үшінші сүреде: «Тәңриниң atı birle başlayormin үкüş раһметлик раһмети tutuш». Төртінші сүреде: «ol iđi atı birle rwzy berikli yarlıқағлі». Бесінші сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berdajı yarlıқадаjı». Алтыншы сүреде: «ol iđim atı birle kim yikidken rwzy berken süyür қаб ğib örtken». Жетінші сүреде: «ol iđi atı birle anda iđin iđi yoқ Mehriban kim ашыларниң yazuқларin örtter yarlıқаған». Сегізінші сүреде: «ol iđi atı birle kim muminlarқа kafir malin halal қildі baғırsaқ muminlarka naшr berub yarlıқаdі süyürқан kim duшmanlarin halak қildі». Тоғызыншы сүре бiсmілләсiз басталады. Оныншы сүреде: «ol iđi atı birle kim қamuğ darmandalarka farman teker mehriban turur қullariña rwzy berkuke baғıшлаған turur». Он бірінші сүреде: «ol Тәңри atı birle kim badbahtliқnі adli birle қаза қildі süyürмаған kim nikbahtliқnі öz fazli birle ата қildі». Он екінші сүреде: «ol Тәңри atı birle kim Ywsufni Yaқub wa biradardi rwzy berikli Ywsufni түrlük түrlük birle yeñidti süyürқаған atasıña yana қаvuштurdі». Он үшінші сүреде: «ol iđi atı birle kim kökni hawa түzekde yarlıқаdі baғırsaқ kim kök wa yaғmur birle rwzy berw yarlıқаdі yarlıқalıғлі kim түrütüb rwzy berib yana yarlıқағлі». Он төртінші сүреде: «ol iđi atı birle kim Ibrahim yelawjñi қullariña imam қilw yarlıқаdі baғırsaқ kim қullariña kәbani қibla қilw yarlıқаdі baғıшлағлі kim duәñi mustajab қilw yarlıқағлі». Он бесінші сүреде: «ol iđi atı birle kim қudratı birle yarattı әdli birle қорқuttı baғırsaқ turur kim dunyada раһmatin қildі baғıшлағлі kim ruswaliқnі ашkere қildі». Он алтыншы сүреде: «ol iđi atı birle kim halқnі қyamet күn арашат қа tize yarlıқаdі baғırsaқ kim Muhammed yelawjқа ummetiniң sevatin ајñur...». Он жетінші сүреде: «ol iđi atı birle kim Muhammedni bir түnle iletib қamuğ malakwtñi көrketti baғırsaқ kim өз қudreti birle ... tilrғujı kim muminlerke ...». Он сегізінші сүреде: «ol iđi atı birle kim bitildi anlarıñ işin ete bitirdi baғırsaқ kim özin көrkütmez baғıшлағлiқ ...». Он тоғызыншы сүреде: «ol iđi atı birle kim Zakariya duasını icabat қylw yarlıқаdі rwzy berikli turur kim Yahyanı balası iđu yarlıқаdі baғıшлағлі kim Maryam ka Isa tek oғul atasını baғıшladı». Жиырмамыншы сүреде: «ol iđi atı birle baғırsaқ yarlıқадаjı». Жиырма бірінші сүреде: «ol iđi atı birle rwzy berikli yarlıқағлі». Жиырма екінші сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berikli yarlıқадаjı». Жиырма үшінші сүреде: «başladım Тәңри atı birle rwzy berikli yarlıқағлі». Жиырма төртінші сүреде: «başladım ol iđi atı birle kim

suurkağan yarlıkağan turur». Жиырма бесінші сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berken yarlıkağan». Жиырма алтыншы сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berikli yarlıkağlı». Жиырма жетінші сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berken yarlıkağan». Жиырма сегізінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Жиырма тоғызыншы сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berikli yarlıkağlı turur». Отызыншы сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Отыз бірінші сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Отыз екінші сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Оыз үшінші сүреде: «iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağlı». Отыз төртінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Отыз бесінші сүреде: «iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Отыз алтыншы сүреде: «başladım Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Отыз жетінші сүреде: «ol iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Отыз сегізінші сүреде: «iđi atı birle...». Отыз тоғызыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қыркыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық бірінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық екінші сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық үшінші сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық төртінші сүреде: «ol iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық бесінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық алтыншы сүреде: «başladım Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық жетінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық сегізінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Қырық тоғызыншы сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Елуінші сүреде: «Täñri atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Елу бірінші сүреде: «ol iđi atı birle kim bağırsaқ turur kim yarlıkağan». Елу екінші сүреде: «iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Елу үшінші сүреде: «ol iđi atı birle rwzy berikli yarlıkağlı». Елу төртінші сүреде: «ol iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Елу бесінші сүреде: «ol iđi atı birle kim bağırsaқ yarlıkağan». Елу алтыншы сүреде: «Täñri ayat turur bağırsaқ yarlıkağan». Елу жетінші сүреде: «ol iđi atı birle kim bağırsaқ yarlıkağlı». Елу сегізінші сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berken yarlıkağan». Елу тоғызыншы сүреде: «ol iđi atı birle bağırsaқ turur yarlıkağan». Алпысыншы сүреде: «ol iđi atı birle kim rwzy berikli yarlıkağlı». Алпыс бірінші сүреде: «ol iđi atı birle kim bağırsaқ yarlıkağlı». Алпыс екінші сүреде: «ol iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Алпыс үшінші сүреде: «ol iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Алпыс төртінші сүреде: «iđi atı birle bağırsaқ yarlıkağan». Алпыс бесінші сүреде: «bir iđi atı birle rwzy berken

yarliқаған». Алпыс алтыншы сүреде: «іди аті birle rwzy berken kim yarliқағлі». Алпыс жетінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Алпыс сегізінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Алпыс тоғызыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпісінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс бірінші сүреде: «іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс екінші сүреде: «іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс үшінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ turur yarliқаған». Жетпіс төртінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс бесінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс алтыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ turur berikli yarliқаған». Жетпіс жетінші сүреде: «ol іди аті birle rwzy berikli yarliқаған». Жетпіс сегізінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жетпіс тоғызыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексенінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен бірінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен екінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен үшінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен төртінші сүреде: «іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен бесінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен алтыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Сексен жетінші сүреде: «ol іди аті birle rwzy berken yarliқағлі». Сексен сегізінші сүреде: «ol іди аті birle rwzy berikli yarliқағлі». Сексен тоғызыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Тоқсаныншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ turur yarliқаған». Тоқсан бірінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Тоқсан екінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Тоқсан үшінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Тоқсан төртінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Тоқсан бесінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Тоқсан алтыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Тоқсан жетінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Тоқсан сегізінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Тоқсан тоғызыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүзінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жүз бірінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жүз екінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүз үшінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүз төртінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқаған». Жүз бесінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүз алтыншы сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүз жетінші сүреде: «ol іди аті birle baғіrsaқ yarliқағлі». Жүз сегізінші сүреде: «ol іди

atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз тоғызыншы сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз оныншы сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз он бірінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз он екінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқағлі». Жүз он үшінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған». Жүз он төртінші сүреде: «ol idī atī birle bağirsaq yarlıқаған» [5]. Бұдан Құрандағы «бисмилләнің» тәпсірлеп аударылғанын көруге болады.

Енді «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі нақты аяттарға тоқталып көрелік. Бірінші аят. Қашқари «Диуанында» «анда» сөзін талқылаған. Ол «анда: сол жерде. Оғыздар бұл сөзді «кейін» деген мағынада «әліпті» «нүн» әрпіне алмастырады. Тек «сол жерде» деген мағынада ғана, басқалар сияқты қолданады. «Әліпті» «нүн» әрпіне алмастыру арабшада да бар. Мұса пайғамбардың хикаясында ұлы Тәңірі айтқан «уа ма раббул аламин» дегендегі «ма/не» сөзі «ман/кім» мағынасында тұр. Яғни «нүн» орнына «әліп» алмасқан. Өйткені кім, «кім? не?» деген сауал ақыл-ес иелеріне «кім?» деген мағынада «ман?» деп, басқаларға «не?» деген мағынада «ман?» деп қойылады. Сондай-ақ, ұлы Тәңірдің «ма ланасфағам бин насиа» аятында да «әліп» «нүн» әрпіне алмасқан» деген [7, 163-б.]. Бұл жерде Құран Кәрімнің екі аятынан үзіндіні көреміз, біріншісі 26-сүренің 23-аяты, екіншісі 96-сүренің 15-аяты. Одан әрі аяттарды тізіп, жалғастырамыз. Бірінші аят. Диуандағы 26-сүренің 23-аятынан берілген үзінді: «уәмә раббул аләмиин». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «қалә фиръауну уәмә раббул аләмиин». Аяттың қазақша аудармасы: «Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydī firaāwn na ol ajonluğlar idisi». Екінші аят. Диуандағы 96-сүренің 15-аятынан үзінді: «ләнәсфәан биннәсийә». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «кәллә ләил ләм йәнтәһи ләнәсфәан биннәсийә». Аяттың қазақша аудармасы: «Жоқ, егер ол, бұдан тыйылмаса, әлбетте кекілінен сүйрейміз». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «һаққа керекmez mundağ eker yığılmasa tutқay oқ miz kesme burjekni».

«Диуандағы» келесі аят «аңғарды» сөзін түсіндіргенде қолданылған. Аңғарды: «ант ішкізді». Ол аны аңғарды: Ол оған ант ішкізді. Бұл сөздің дұрысы: «андғарды» болған, жеңілдетіліп «дал» әрпі түсірілген. Ұлы Тәңірінің: «фазалтүм» деген аятында осындай сипат бар. Ол аяттағы «фазалтүм» негізі «фазалалтүм» еді. Оңайлату

үшін ондағы «ләм» әріптерінің бірі түсірілген [7, 264-б.]. Енді аятты нақтылап көрелік: Үшінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 65-аятынан берілген үзінді: «фазалтүм тафаккаһун». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләу нәшәу ләжаалнаһу хутамаң фазалтүм тафаккаһун». Аяттың қазақша аудармасы: «Егер қаласақ, оны қоқымға айналдырар едік. Сонда күңкілдесе берер едіңдер». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «*eker tilesemiz қілғай erdimiz anı kuruğ tamuğ ker buşayman bolғай erdiniz*».

Қашқари келесі аятты «қарғады», «арқады» сөздерін түсіндірген кезде қолданған. Қарғады-арқады: қарғап-сіледі; жамандады. Ол аны қарғады арқады: ол оны қарғады, жамандады. Бұл екі сөз үнемі қос сөз түрінде қолданылады, жеке-жеке қолданылмайды. Арқады сөзі алқыш мәніндегі «алқады» сөзінен алынған. Негізінен жақсылықты, мақтауды білдіретін бұл сөз «қарғады» сөзімен тіркесіп көп қолданылғандықтан, жамандықты білдіретін болып, мағынасын ауыстырып алған. Бұл сөздегі «ра» әрпі «ләм» әрпімен өзгерген. Бұл сипат Ұлы Тәңірдің «кәәннәһум бунйәнум мәрсуус» деген аятындағы «марсуус» сөзінің «малсуус» деп те оқылатынына ұқсас [7, 331-б.]. Бұл жерде де аят сөзін мысал ретінде алған. Төртінші аят. «Диуандағы» 61-сүренің, 4-аятынан берілген үзінді: «кәәннәһум бунйәнум мәрсуус». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «инналлаһа йухиббул ләзиинә йуқатилуунә фии сәбиилиһи саффән кәәннәһум бунйәнум мәрсуус». Аяттың қазақша аудармасы: «Күдіксіз Алла өзінің жолында мықты қаланған дуалдай сап болып, соғысқандарды жақсы көреді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «*butunlukun Tәңri sewer anlarnı kim toқuşurlar anıñ yolı içre tizeturmıšlar andağ қulı anlar tam tek ustwar қilınmiš*».

Келесі аяттарды «сік» сөзін түсіндірген кезде пайдаланған. Сік: еркектің жыныс мүшесі. Махмұт Қашқари былай дейді: әдеп сақтағандықтан әрі Тәңірдің кітабына құрмет білдіру үшін білімсіз ерлер мен әйелдердің қасында Құран оқыған кісі мына аятты бәсең, ақырын дауыспен оқуы керек: «уәэтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинә», «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәъдиһ». Осындай аяттарды баяу оқыған жөн. Әйтпесе, олар бұл аяттардың мағынасын ұқпағандықтан, кейбір сөздерін өз тілдеріндегідей түсініп күліп жібереді, сөйтіп күнәкәр болады. Соған ұқсас: «ин һәзә иллә хтиләқ»

деген аятын оқығанда да дауысты бәсеңдете оқу керек. Өйткені түрік тілінде әйелдердің жыныс мүшесі «тылақ» деп аталады. Сол секілді білімсіз оғыздар қасында: «әәнтүм әнзәлтүмуһу минәл мүзні әм нахнул мүнзилун» деген аятын оқығанда да сұрақ жалғауы «ам» қосымшасын ақырын дауыспен оқу жөн болады. Өйткені оғыздардың тілінде «ам» әйелдердің жыныс мүшесін білдіреді. Сөздердің мағынасын тура, дұрыс түсінетіндердің алдында бұл аяттарды қалай оқыса да болады, зияны жоқ [5, 391-б.]. Осы аяттардың оқылуына байланысты ескертулер айтқан М. Қашқаридың Құран ілімдерінде де терең білімге ие екендігін байқауға болады. Бесінші аят. «Диуандағы» 12-сүренің 31-аятынан үзінді: «уәәтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинә». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «фәләммә сәмиһат бимәкриһиннә әрсәләт иләһиннә уәәтәдәт ләһуннә муттәкәәу уәәтәт куллә уәхидәтим минһуннә сиккиинәу уәқаләти хруж ғаләһиннә [салә] фәләммә рәәйнәһу әкбәрнәһу уәқаттаһнә әйдийәһуннә уәкулнә хәшә лилләһи мә һәзә бәшәрән ин һәзә иллә мәләкун кәриим». Аяттың қазақша аудармасы: «Зіліха, қатындардың өзіне сөгіс бергендіктерін естігенде; оларға шақыру жіберіп, олар үшін сүйеніп отыратын диван әзірледі де әрбіреуіне пышақ беріп, Юсыпқа: “Шық, оларға көрін!”,- деді (Жеміс кесіп отырған қатындар,) оны көрген сәтте, бір түрлі ірі бағалап (естері шығып), өз қолдарын турады. Қатындар: “Ой Алла! Мынау адам емес; бұл біртүрлі құрметті періште-ақ қой” десті». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «қақан ешитти ерсе анларнәһ ал ларинәһ ийзәтти анларқа анутти анларқа арқа таянәһ oldurğw kelturdi tekme bir siñe anlardin biçaq aydi çikğil anlar üze қақан kördiler erse anı uluğladı lar anı kestiler eliklerini aydılar Täñri siğinmaq ermes bu yanluq ermes bu meger feriste turur ağırlıg». Алтыншы аят. «Диуандағы» 35-сүренің 2-аятынан үзінді: «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәәдиһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «мә йәфтәхиллаһу линнәси мир рәхмәтин фәлә мумсикә ләһә [салә] уәмә йумсик фәлә мурсилә ләһу мин бәәдиһ [жим] уәһууәл ғәзиизул хәкиим». Аяттың қазақша аудармасы: «Алла (Т.) ның адам баласына берген мәрхамәтін тосушы жоқ. Алланың тосқан нәрсесін артынан жіберуші жоқ. Ол аса үстем, тым хикмет иесі». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «yoq kim ačsa Täñri kišiler yarılqamaq din yiginiqli yoq añar ol kim yigsa aydiqli yoq añar

anda keđin ol turur kesus butun islik». Жетінші аят. «Диуандағы» 38-сүренің, 7-аятынан үзінді: «ин һәзә иллә хтиләқ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «мә сәмиһнә биһәзә фиил милләтил әхирәти ин һәзә иллә хтиләқ». Аяттың қазақша аудармасы: «Тіпті бұны біз өзге дінде естіген емеспіз. Бұл мүлде бір жасанды жол». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ešitmedimiz bunu ċindni keđinki ađuř iċinde ermez bu meker yałđan qořmaq». Сегізінші аят. Диуандағы 56-сүренің, 69-аяты: «әәнтүм әнзәлтүмуһу минәл мүзнә әм нахнул мүнзилун». Аяттың қазақша аудармасы: «Оны бұлтан сендер жаудырасыңдар ма? Немесе Біз жаудырамыз ба?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «siler mu endurur siler anı bulıt din ezw biz mu enduruklimiz».

Қашқари кітабында «түрк» сөзін түсіндіргенде де Құран аяттарынан мысалдар келтірген. Ол «Түрк: түрік; Тәңірі жарылқаушы Нұқтың ұлының есімі. Бұл Тәңірдің Нұқтың ұлы Түрк балаларына берген есімі. Оның әулеті де «түрк» деп аталады. Тәңірдің «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри» деген аятындағы «инсан» сөзі бір «адам» мағынасын білдіреді. Бұл жерде сөз бір адам туралы. Төмендегі «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәьамилуус салихәти...» деген аятында «инсан» сөзі көптік мағынаны білдіреді. Бұл жерде жалпыдан жалқыға айналып алу бар. Бірақ жалпыдан ғана айырып алуға болады» деген [5, 406-б.]. Тоғызыншы аят. «Диуандағы» 76-сүренің, 1-аятынан үзінді: «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «һәл әтә ьаләл инсәни хиинум минәд дәһри ләм йәкун шәйәм мәзкуурә». Аяттың қазақша аудармасы: «Адамзат еске аларлық бір нәрсе болғанға дейін дәуірден бірталай мерзім өтпеді ме?». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «qatiğsiz keldi yađluđ üze bir uđ rwzkardın ermedi bu nәрse yađ қilınmiř». Оныншы аят. Диуандағы 95-сүренің, 4,5,6-аяттары: «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәьамилуус салихәти». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ләқад халәқнәл инсәнә фии әхсәни тәқуиим. сүммә рәдәднәһу әсфәлә сәфилиин. илләл ләзиинә әмәнуу уәьамилуус салихәти фәләһум әжрун ғайру мәмнуун». Аяттың қазақша аудармасы: «Расында адамзатты көркем бейнеде жараттық. Сосын оны төмендердің төменіне қайтардық. Бірақ иман келтіріп, ізгі іс істегендер басқа. Оларға

таусылмас сыйлық бар». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «Yaruttumuz kişileri körklükrağ tiritmek içre yene yandurdumuz ani kudilarda kudirağ қа meker anlar kim kirtükündi ler kıldılar idkulukler anlarğa trütürür eksük söz».

Қашқари «Диуанында» «кейде етістік масдармен сипатталады» деп, мына аятты мысал ретінде берген: «Ұлы Тәңірдің: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән» деген аятындағы «ғауран» сөзі, «ға-иран» дегенді білдіреді» [8, 64-б.]. Автор бұл аяттарды тілдік қағидаларға мысал ретінде келтіріп отырған. Он бірінші аят. «Диуандағы» 67-сүренің, 30-аятынан үзінді: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «құл әрәйтум ин әсбәхә мәүкум ғаурән фәмәй йә'тиикум бимәим мәыйин». Аяттың қазақша аудармасы: «Оларға: “Көрдіндер ме? Егер суларың құрып кетсе, сендерге, бір аққан суды кім келтіреді?”,- де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «aydij nä körür siler eker bolsa swiñiz lar yerke siñikli kim keltürkay silerke bir sw aqar yol birle». Қашқари: «Ол тарығ тарынды – ол өзі үшін; жалғыз өзіне тары екті. Егер етістік осы мағынада қолданылған болса, «өз» сөзі қоса жүреді. Бұл сөз «өзіңе» түрінде келсе «өзіне, өзі үшін» деген мағынаны білдіреді. «Сөзі» түрінде келсе, істі өзі істегенін аңдатады. «өзіңе» дегендегі «-ңе» қосымшасы арабшадағы «үшін» мәнісіндегі «ли» орнына сай. Етістік, шын мәнінде істелмеген істі істеліп жатқандай көрсетіп жеткізсе, ол жерде «өз» сөзін айтпаса да болады. Бұл екеуінің арасындағы айырма мынадай: іс-қимыл барлық адамдарға бірдей ортақ. Солардың бірі істі басқалардың көмегінсіз істей бастаса, істесе «өз» сөзі қолданылмаса, сипат толымды болмайды. «Өз» сөзі қосылғанда толымды, анық болып шығады. Сонда іс-әрекет ортақтықтан дараланып, істеушінің жалғыз өзіне тән болады. Ұлы Тәңірдің «фәқтулуу әнфусәкум» аяты сондай. Осындағы «қатл-өлтiрмек» барша адамға ортақ. «әнфусәкум - өздерінді» деген сөзбен ол әрекет тиісті адамдарға қаратылып, басқалардан ажыратылып тұр. «Нафс-өз» сөзі айтылмағанда сипат толық шықпас еді [8, 216-б.]» деп аяттан үзінді мысал келтірген. Он екінші аят. «Диуандағы» 2-сүренің, 54-аятынан үзінді: «фәқтулуу әнфусәкум». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «уәиз қалә муусә лиқаумиһи йә қауми иннәкум заләмтум әнфусәкум биттихазикумул ъижлә фәтуубуу илә бәриикум фәқтулуу әнфусәкум зәликум хайрул ләкум ъиндә бәриикум фәтәбә ъаләйкум [жим] иннәһу һууәт тәууәбур

рахиим». Аяттың қазақша аудармасы: «Сол уақытта Мұса (Ғ.С.): «Әй қауымым! Расында сендер бұзауды тәңір жасап алумен өздеріне қастық қылдыңдар! Ал енді жаратушыларына тәубе қылыңдар. әрі өздеріңді түзетіндер (Немесе қылмыстыларды өлтіріндер.) Бұларың сендер үшін жаратушыларыңның қасында қайырлы. Сонда тәубелеріңді қабыл етті. Өйткені Ол тәубені қабылдаушы, ерекше мейірімді» деді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «ançada kim aydı Musa öz bođunıña äy benim bođunum siler küç kıldiñizlar özüñizlerke tutmaqñız birle buzağunı sevuklukke yanñlar yaratıǵliñizka öldürñler özleriñizni ol yikrek nurur silerke yaratıǵliñiz öñinde tawbe berkey siler üze bütünlükün ol turur tawba beđirlikli yarlıқаǵli».

Қашқари «Диуанында» «телтүрді» сөзін ашықтағанда: «телтүрді: тестірді». Ол там телтүрді – ол там тестірді. Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл арадағы екінші «т» әрпі «д» әрпінің орнына алмасып түскен, арабшадағыдай «қатара ала аялиһи» дегенді «қадара ала аялиһи» деп айтса да бола беретіндігі секілді. Ұлы Тәңірдің «уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу», «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу» деген аятындағы «д» әрпінің «т» әрпінің орнына алмасқанындай [8, 232-б.]. Он үшінші аят. «Диуандағы» 65-сүренің, 7-аятынан үзінді: «уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «лийунфиқ зуу сәғатим мин сәғатиһи [салә] уәмән қудирә ғаләйһи ризқуһу фәлйунфиқ миммә әтәһуллаһ [жим] лә йукәллифуллаһу нәфсән иллә мә әтәһә [жим] сәйәжғәлуллаһу бәғдә ғусрий йусрә». Аяттың қазақша аудармасы: «Кеңшілік иесі бай кісі; өзіне Алланың бергені бойынша нафақа берсін. Алла біреуге оған бергенінен артық жүктемейді. Алла, ауыршылықтан кейін жеңілдік береді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «riya mi қiлsun bay iđisi baylıқdin kimke yazwylusa anñ üze rwzisi riyaamlasun oñdin berdi añar Täñri tilemes Täñri қауw erse оқ өзge meñiz ol kim berdi añar har ayne қilğay Täñri тарliқda кеđin». Он төртінші аят. «Диуандағы» 89-сүренің, 16-аятынан үзінді: «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «уәммә изә мә бтәләһу фәқадәрә ғаләйһи ризқаһу фәйәқуулу раббии әһәнән». Аяттың қазақша аудармасы: «Қашан оны сынап, несібесін тарайтса: «Раббым мені қорлады» дейді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «қаған sinasa anñ

yarutsa anıñ üze rwzisini ayur idim ujuledi». Қашқари 6-сүренің, 90-аяты мен 2-сүренің, 259-аятынан да үзінділер келтірген. Ол: «Бұл сөздердегі «ha» әрпі тек тыныс алу үшін ғана қызмет істейді. Ұлы Тәңірдің «фәбиһудәһуму қтәдиһ», «ләм йәтәсәннәһ» деген аятындағы секілді. Бұл жерде сөздің аяғында келген «ha» әрпі тыныс алу үшін қосылып тұр» деп қолданған [9, 151-б.]. Он бесінші аят. Диуандағы 6-сүренің, 90-аятынан үзінді: «фәбиһудәһуму қтәдиһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «ууләикәл ләзинә һәдаллаһу [салә] фәбиһудәһуму қтәдиһ [қалә] кул лә әсәлукум ғаләйһи әжрән [салә] ин һууә иллә зикрә лильғәләмиин». Аяттың қазақша аудармасы: «Міне солар, Алланың тура жолға салған (пайғамбар) дары. (Мұхаммед Ғ.С.) онда олардың жолын қу және: «Сендерден ақы сұрамаймын. Өйткені Құран әлемге үгіт ғана» де». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anlar tururlar anlar köni yol körkötti Täñri anlarnıñ köni yolıña ođǵıl ayǵıl qolmas men silerde anıñ üze bir ter ermes ol meker on edik pend ajunluǵlarqā». Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері тілінде Тәңірі, Байат, Иди/Изи, Уған сөздері синонимдік қатар құрып, Алла ұғымының атауы ретінде қолданылады. Бұлардың ішінде Тәңірі көне түркілік дүниетанымдағы Жаратқан иенің жеке атауы ретінде Алла сөзімен құрылысы бөлек болғанымен мән-мағынасы бірдей болып, Алла сөзінің орнына қолданылған. Көне түркі тілінде Байат сөзінің алғашқы «көне, баяғы» тәрізді мағынасы тарылып, Қарахан әдеби тілінде «Тәңірі, Алла» тәрізді нақты мағынаға ие болған. Алғашқыда Алланың «кадим – ежелгі» деген сипатын білдірген. Кейіннен анықтауыштық мағынасы кеңейіп, өзі анықтайтын заттың атауына айналған. Сөз мағынасының ішкі өзгерістерінің бір себебі жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланысты жұмсалады. Иди/Изи сөзі де ислам дінімен келген Раббы Қарахан дәуірі жазба ескерткіштері: Жаратушы сипаты ұғымының түркі тіліндегі баламасы ретінде діни терминге айналып, шығармаларда Раббы сөзімен синонимдік қатар құрып, қолданысқа түскен. Уған сөзі Алланың әл-Кадир деген көркем есімінің түркілік баламасы ретінде діни терминге айналған. Шығармаларда өзі анықтайтын Алланың атауы ретінде де қолданысқа түседі [10, 49-б.]. Ескерткіш тілін зерделей отырып, ғұн дәуірінен бастау алған «Тәңірлік идеяның» орта ғасыр түркілерінің

дүниетанымынан да орын алғанын көруге болады. Сөздікте тәңірдің жаратушылық құдіретіне байланысты Теңри аџун түрүтті «Тәңір дүниені жаратты» [8, 303-б.], Теңри ол yerig yaratgan «Жерді жаратқан тәңір» [9, 352-б.], Теңри yalŋuk түрүтті «Тәңір адамды жаратты» [8, 303-б.], Теңри оџул togturdı «Тәңір ұл тудырды» [8, 173-б.] т.б.; тәңірдің құдіреттілігі мен парасаттылығына байланысты Umunč Teŋrige tut «Үмітінді Тәңірден күт» [7, 133-б.], Теңри meniŋ ішim etti «Тәңірі менің ісімді оңғарды» [7, 171-б.], Теңри meni bayuttı «Тәңір мені байытты» [8, 325-б.], Теңри kar karlattı «Тәңір қар жаудырды» [8, 347-б.], Men Teŋriden umundum «Мен тәңірден үміттендім» [8, 206-б.], Теңри meni ködhezdi «Тәңір мені қорғады» [8, 162-б.], Теңри ölüg tirgürdi «Тәңірі өлікті тірілтті» [8, 179-б.], Ol Teŋri seni maŋa sevtürdi «Сені маған сүйдірткен Тәңір» [8, 185-б.] т.б.; тәңірге тиіс мадақтар Uluglug Teŋrige «Ұлылық тәңірге (тән) », Теңririg öküš oğdümüz «Тәңірді өте мақтан тұтамыз» [7, 472-б.] т.б.; тәңірге қатысты мақалдар мен тұрақты тіркестер Süsegen udhka Teŋri münüz bermes «Сүзеген өгізге тәңірі мүйіз бермес» [9, 364-б.], Begim özin ogurladı, Yarag bilip ogurladı. Ulug Teŋri ağırladı, Anın kut kiv türı togdı «Бегім өзі тасаланды, Сәтін біліп жауып алды. Ұлы тәңірі құрмет тұтты, Содан құт-бақ дәулет туды» (Бегім істің сәтін бағып, қосындардан шеткері кетіп жасырынды; Істің сәтін біліп, уақытында істеді; Ұлығ тәңірі әзіздеп, содан құт, дәулет туды; бақыт тапты.) [7, 301-б.], Toyın tapıgsak, Teŋri sevinšsiz «Тойын табынғыш, Тәңірі сүйінішсіз» (Мұсылман болмағандардың дін басылары Ұлы Тәңірге құлшылық етіп табынар, бірақ ҰлыТәңір оның табынғанына сүйінбес, разы-хошболмас.) [9, 377-б.] т.б. сынды тілдік бірліктерден Тәңір жаратушы Алланың синонимі іспеттес көрініс тапса, кейбір түркі тайпалары арасында аспан және үлкен, зор нәрселер үшін де тәңір лексемасының қолданғандығын көруге болады [11, 170-б.]. Он алтыншы аят. «Диуандағы» 2-сүренің 259-аятынан үзінді: «ләм йәтәсәннәһ». Құрандағы аяттың толық нұсқасы: «әу кәлләзии мәррә ьалә қарйәтиу уәһийә хауийәтун ьалә ьуруушиһә қалә әннә йухии һәзийһиллаһу бәьдә мәутиһә [салә] фәәмәтәһуллаһу миәтә ьамин сүммә бәьәсәһу [салә] қалә кәм ләбиәстә [салә] қалә ләбиәсту йәумән әу бәьда йәумин [салә] қалә бәл ләбиәстә миәтә ьамин фәнзур илә таьамикә уәшәрәбикә ләм йәтәсәннәһ [салә] уәнзур илә химәрикә уәлинәжьаләкә әйәтәл линнәси [салә] уәнзур иләл ьизами кәйфә нуншизуһә сүммә нәксууһә ләхмә [жим] фәләммә тәбәййәнә ләһу қалә әьләму әнналлаһа

балә кулли шәйин қадир». Аяттың қазақша аудармасы: «Немесе сондай қабырғалары төбесіне құлаған бір кенттен өткенді көрмедің бе? (Бұл Ғұзайыр Ғ.С.) Ол: «Алла бұны өлгеннен кейін қайтып тірілтеді?», - деді. Алла оны жүз жыл өлтіріп, соңсоң тірілтіп: «Қанша жаттың?», - деді. Ол: «Бір күн немесе күннің бір бөлімі жаттым» деді (Алла): «Олай емес, жүз жыл өліп жаттың, енді тамағыңа, сусыныңа бір қара! Өзгермеген. Ал енді есегіңе қара! Сені адамдарға үлгі үшін өстідік. Ал енді сүйектерге қара! Оны қайтып құрастырып, сонан соң оған ет кідіреміз» деді (Ғұзайыр Ғ.С. шіріген сүйектердің құдыретше құралып, ет бітіп, жанданып түрегелгенін көрді). Бұл жағдайлар оған ашықша білінгенде: «Сөзсіз Алланың әр нәрсеге күші жететінін білдім» деді». Көне Құран аудармасындағы аят мағынасының транскрипциясы: «anīñ tek kim kejtī bir sele üze ol tüzülmüş қurug sufutleri üze aydī netek tirkürür munī Täñri ölmüşda kiđin öldürdi anī Täñri yüz yil yana қobardī aydī neje ödüк қaldīñ aydī ödüк қaldīm bir күn ya taқī bir күnniñ bir anjasī aydī yoқ ödüк қaldīñ yüz yil baқğil aşıñ taba šarabiñ taba artmadī baқğil esekiñke қilğaymiz seni belkü kisilerke baқğil sünüklerke netek қobarurmiz yana kydurumiz ol sünüklerke etni қajan bilkurdi erse añar aydī bilirmim kim Täñri қamuğ nārise üze oған turur».

Қорытынды

Қорыта келгенде, барша түркі халықтарына ортақ мұра болған Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегі бұған дейін де әр түрлі қырынан зерттелген әрі бұдан кейін де жан-жақты зерттеле береді. Бұл мақалада Қашқари тек тілші ғалым емес, Құран ілімдеріне де терең бойлаған данышпан екендігі көрсетілді. Өйткені ол кез келген ислам дінінің өкілі сияқты кітап жазу барысында мұсылмандық діни принциптерді қатаң сақтаған. Мысалы кітапты «Бисмилләмен» бастаған, кіріспеде Аллаға мадақ айтып, одан кейін Мұхаммед пайғамбарға салауаттар жолдаған. «Диуанның» барлық бөлім, тарауларын «Бисмилләмен» бастаған. «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі аяттарды іздегенде ең бірінші осы «Бисмиллә» сөзі қарсымызға шықты. Бұл сөз Құран аяты ретінде тіркелді, яғни Құрандағы бірінші сүренің бірінші аяты «Бисмилла хир рахманир рахим» деген сөз. Осы сөзді аят ретінде алып, транскрипциясы берілді және қазақ тіліндегі мағынасы көрсетілді. Бұл аяттың көне Құрандағы аудармасының латын әліпбиіндегі транскрипциясы берілді. Көне

Құран аудармасында 113 сүренің басында келтірілген «Бисмилланың» түркі тіліндегі аудармасы қаралды. «Бисмилла» аудармасының біркелкі емес екендігі анықталды. Көбінесе «Бисмилла» сүренің мазмұнына байланысты аударылғандығы белгілі болды. «Бисмилланы» аудару барысында ең көп қолданылған ұқсас аудармасы: «ol idi atı birle bağırsaқ yarlıқаған», «ol idi atı birle bağırsaқ yarlıқағлі», «Tānri atı birle rwzy berikli yarlıқағлі» тб аудармалары екендігі нақтыланды. Қашқари Диуани лұғат ат-түрк еңбегінде «Бисмилла» сөзінен басқа он алты жерде Құран аяттарын қолданғандығы белгілі болды, бұл он сегіз аятты пайдаланған деген сөз емес, өйткені қолданған жерінің кейбірінде бірнеше аяттан тұран Құран сөздері де кездеседі. Тағы бір ескеретін жай Қашқари «Диуанында» аяттарды қолданған кезде көбінесе үзінді сөздерді ғана қолданған. Мысалы 26-сүренің, 23-аятын қолданғанда «уэмә раббул аләмиин/ Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деген жерін ғана алған, негізінде ол аяттың толық нұсқасы: «қалә фирғауну уэмә раббул аләмиин/ Перғауын айтты: Әлемдердің Раббы дегенің не нәрсе?» деп келеді. Кітаптағы аяттар және аяттардан үзінділер анықталды. Құрандағы қай сүреде және қандай аят екендігі анықталып, сүре мен аят нөмірлері көрсетілді. Аяттардың қазақ тіліндегі мағынасы берілді. Одан кейін көне Құран аудармасындағы аяттың түркі тіліндегі мағынасының транскрипциясы берілді. Негізінде Қашқари сөздігінде пайдаланылған аяттардың түркі тіліндегі аудармалары шығып қалады деп күтілген, олай болған жоқ, аяттардың тек араб тіліндегі сөз түріндегі үзінділері екендігі анықталды. Көне Құран аудармасы мен «Диуани лұғат ат-түрк» бір кезеңнің жазба ескерткіштері болғандығы үшін аяттардың түркі тіліндегі транскрипциясы берілді. «Диуани лұғат ат-түркте» қолданылған аяттар: 1-26:23, 2-96:15, 3-56:65, 4-61:4, 5-12:31, 6-35:2, 7-38:7, 8-56:69, 9-76:1, 10-95:4,5,6, 11-67:30, 12-2:54, 13-65:7, 14-89:16, 15-6:90, 16-2:259, он алты жерде келтірілген он сегіз аят. Бұл аяттар сөзді жазу, қолданылу үлгілеріне қарай мысал ретінде көрсетілген. Кейбір аяттар Құран оқу кезінде этиканы сақтау керек екендігін ескерткенде қолданылған.

Әдебиеттер

1. Боранбаева А. Ж. Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. – 2013. – С. 92.
2. Келімбетов, Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 480 б.

3. Құрманғали, Г. Әбдірәсілқызы, А. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 2-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 526 б.
4. Сайпулла Моллақанағатұлы, Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – С. 127.
5. Қыдырәлі, Д., Үшенmez, Е., Моллақанағатұлы, С. Көне түркі тіліне аударылған алғашқы Құран (X ғасыр. Факсимиле. Ыстамбұл ТИЕМ 73 нұсқасы). – Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 920 б.
6. Құран Кәрім, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
8. Қашқари М. Түрік сөздігі. 2-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 528 б.
9. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-том/Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
10. Канашаева Г. А. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – С. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – С. 167-178.

References

1. Boranbaeva A. J. Parsı tiliniñ Qazaqstanda İslam dini men мәдениетiniñ taralwındağı tarixi röli //QazUW XABARŞISI. – 2013. – S. 92.
2. Kelimbetov, N. Ejelgi ädebî jädigerlikter. – Astana: Foliant, 2004. – 480 b.
3. Qurmanğalı, G. Äbdiräsılqızı, A. Qazaq ädebietiniñ tarixi. On tomdıq. 2-tom. – Almatı: QAZAqparat, 2006. – 526 b.
4. Saipulla Mollakanagatuly, Qaraxan memleketi tusındağı alğashqı Quran awdarması // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University №. – 2019. – Т. 2. – S. 127.
5. Qıdıräli, D., Üşenmez, E., Mollaqanağatuly, S. Köne türki tiline awdarılğan alğashqı Quran (X ғасыр. Faksimile. Istanbul TİEM 73 nusqası). – Nur-Sultan: Xalıqaralıq Türki akademiyası, 2021. – 920 b.
6. Quran Kärım, <http://www.kuran.muftyat.kz>, (21.06.2021).
7. Qaşqarî M. Türik sözdigi. 1-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 592 bet.
8. Qaşqarî M. Türik sözdigi. 2-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 528 b.
9. Qaşqarî M. Türik sözdigi. 3-tom/Awdarğan A. Egewbay. – Almatı: Arda+7, 2017. – 600 b.
10. Kanaşaeva G. A. The Written Works of Qarakhanid Period: Description of God //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – S. 46-53.
11. Kosibayev M. Ethnolinguocultural Aspect in the Worldview of the Medieval Turks Conscious on the Basis of the “Dîvânu Lugâti’t Türk” //Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – №. 39. – S. 167-178.

Özet

Makale, "Divani lugat-i Türk"teki Kuran ayetlerini incelemektedir. Kuran'ın sureleri ve ayetleri bu kitapta tam olarak sunulmamıştır. Bunların sadece ayetlerden alıntılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk dilinin kurallarını açıklamak için ayetlerden pasajlar kullanılmıştır. Bu araştırma sırasında, yazarın Kuran'ın öğretilerine derinden aşina olduğu ortaya çıktı. Yazar, Türkler arasında Kur'an'ı yüksek sesle okurken kişinin çok dikkatli olması ve görgü kurallarına dikkat etmesi gerektiğini söylüyor. Arapçadaki bazı ayetlerin Türkçede müstehcen kelimeler olduğuna dikkat çekerek, Arapça bilmeyen Türklerin bu kelimeleri doğrudan kabul edebilecekleri konusunda uyarıda bulunur. Kuran ayetlerinden pasajlar hangi sureden alınmış, hangi ayetler tespit edilerek numaralandırılmıştır. Ayetlerin tercümesi eski Kuran-ı Kerim'in tercümesi ve modern Kazak diline tercümesi ile verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, ayat, Kuran, sözlük, Karahanlı devleti

(S. Mollakanagatuly, "Divani Lugat-I Türk"te Geçen Kur'an Ayetleri ve Eski Kur'an Tercümesindeki Anlamı)

Аннотация

В статье исследуются стихи Корана в словаре «Дивани лугат ит-тюрк». Суры и аяты Корана не полностью представлены в этой книге. Оказалось, что это только отрывки из стихов. Отрывки из стихов использовались для объяснения правил тюркского языка. В ходе этого исследования выяснилось, что автор глубоко знаком с учением Корана. Автор говорит, что, читая Коран вслух среди тюрков, нужно быть очень внимательным и обращать внимание на этикет. Он указывает на то, что некоторые стихи на арабском языке являются непристойными словами на тюркском языке, и предупреждает, что тюрки, незнакомые с арабским языком, могут принять эти слова напрямую. Был дан перевод стихов с переводом древнего Корана и переводом на современный казахский язык.

Ключевые слова: тюркский язык, аят, Коран, словарь, государство Караханидов

(С. Моллаканагатулы. Коранические аяты в «Дивани лугат ат-Тюрк» и их значение в переводе древнего Корана)